

**QƏRİB MƏMMƏDOV
TEYMUR NİZAMZADƏ
AZƏR CƏFƏROV**

**YERQURULUŞU VƏ TORPAQDAN
İSTİFADƏNİN ƏSASLARI**

(DƏRSLİK)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
20.04.2012-ci il tarixli, 623 saylı əmri ilə
təsdiq olunmuşdur.*

BAKI – «ELM» – 2012

Elmi redaktoru:

Məqsəd Qocamanov
*BDU-nun Coğrafiya fakültəsinin
Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının müdiri, professor*

Rəyçilər:

Yaqub Qəribov
*BDU-nun Coğrafiya fakültəsinin
Fiziki Coğrafiya kafedrasının müdiri*

639
+ M51

Telman Xəlilov
*BDU-nun Ekologiya və Torpaqşünaslıq fakültəsinin
Coğrafi Ekologiya kafedrasının professoru*

Qərib Məmmədov, Teymur Nizamzadə, Azər Cəfərov. Yerquruluşu və torpaqdan istifadənin əsasları. Bakı: "Elm", 2012. - 300 s.

ISBN 978-9952-453-36-5

5165472

Dərsliddə yerquruluşu və torpaqdan istifadənin elmi əsasları, məqsədi, prinsipləri, növləri haqqında məlumat verilir. Dərslük Azərbaycan Respublikasının Ali təhsil müəssisələrində yerquruluşu, torpaq və şəhər kadastrı ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

655(07) – 2012

© "Elm" nəşriyyatı, 2012

GİRİŞ

Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafı hər bir sahədə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da müşahidə edilməkdədir. Bu sahənin inkişafı isə respublikanın torpaq resurslarından səmərəli və intensiv istifadəni ön plana çəkir. Bildiyimiz kimi, respublikamız kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri ilə pis təmin olunmuş ölkələr sırasındadır. Bu səbəbdən də mülkiyyətçiliyin və təsərrüfatçılığın müxtəlif formaları şəraitində torpaq resurslarından səmərəli istifadə, onların iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasında düzgün bölüşdürülməsi, eyni zamanda mühafizəsi, münbitliyinin qorunması və artırılması ölkə miqyasında kompleks tədbirlərin (ərazinin təşkili, iqtisadi, sosial, hüquqi və s.) görülməsini tələb edir. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsində yerquruluşu işləri əvəzsiz tədbirlər sistemi kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsal prosesinin təşkili ilə bağlı işləri yerquruluşu layihələri olmadan həyata keçirmək mümkün deyildir. Yerquruluşu tədbirləri vasitəsi ilə istehsal prosesinə bilavasitə təsir göstərilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarından səmərəli istifadə məqsədi ilə ərazinin düzgün təşkili, meliorasiya işlərinin, külək və su eroziyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin planlaşdırılması, həmçinin kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyalarının) istifadəsi və bütövlükdə aqrolandşaftın layihələşdirilməsi və digər təsərrüfat əhəmiyyətli işlərin görülməsi yerquruluşu tədbirləri sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Yerquruluşu işləri torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində, bütövlükdə torpaq bazarında sosial ədalət prinsipinin bərqərar edilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır.

Bazar münasibətləri şəraitində torpaqlardan səmərəli istifadənin düzgün təşkili elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl dünya ölkələrinin bu sahədə təcrübəsini yerquruluşu işlərinə geniş tətbiqini tələb edir. Müasir dövrdə yerquruluşu və onunla bağlı bir sıra elm və elmi-istehsalat sahələri ən sürətli inkişaf edən sahələr hesab olunurlar. Ölçmə, hesablama və layihələşdirmə sahəsində yeni cihaz, metod və yanaşmaların ortaya çıxması yerquruluşu işlərini

asanlaşdırmaqla yanaşı, onların dəqiqliyini dəfələrlə artırmışdır. Bununla belə, bu vacib sahənin inkişafı ilk növbədə bu sahədə kifayət qədər yerquruluşu sahəsində elmi-nəzəri və praktiki biliklərə sahib kadrların olmasından asılıdır. Belə kadrların yetişdirilməsində ən böyük kömək bu sahədə lazımı dərsliklərin, proqram və əyani vəsaitlərin çap olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında yerquruluşu, torpaq və şəhər kadastrı ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdə yerquruluşu və torpaqdan istifadəçiliyin əsasları haqqında ilkin biliklərin verilmişdir. Dərslik hazırlanarkən müəlliflərin bu sahədə uzun illər ərzində əldə etdikləri praktiki təcrübələrinə əsaslanmış, müasir rus ədəbiyyatı mənbələrinə istinad edilmişdir. Ümid edirik ki, dərslik ondan istifadə edənlərə yerquruluşu sahəsində elmi biliklərə yiyələnməkdə dəyərli köməkçi olacaqdır.

Dərslinin hazırlanmasında göstərdiyi köməyə görə dosent C.Ə.Şabanova öz minnətdarlığını bildiririk.

Müəlliflər

I BÖLMƏ

YERQURULUŞU VƏ TORPAQDAN
İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ
ƏSASLARI

I FƏSİL

YERQURULUŞUNUN TƏYİNATI, ELMİ ƏSASLARI VƏ BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Yerquruluşunun cəmiyyətdə həm *təsərrüfat-hüquqi*, həm də *elmi* təyinatı vardır. Yerquruluşunun *təsərrüfat-hüquqi* təyinatı onun sırf təsərrüfat və hüquqi işlərə bağlı olmasından irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Qanununda Yerquruluşunun təsərrüfat-hüquqi təyinatı belə ifadə olunmuşdur: *Yerquruluşu – torpaq münasibətlərinin nizama salınması və torpaqdan səmərəli istifadə olunması məsələlərinin həlli üzrə müvafiq tədbirlər sistemidir* (I fəsil, maddə 1).

Qanunun bu bəndindən görüldüyü kimi, Yerquruluşunun təsərrüfat - hüquqi təyinatının iki əsas məqsədi və ya cəhəti vardır:

- torpaq münasibətlərini nizama salmaq, yəni torpaq istifadəçiliyini tənzimləmək (*hüquqi tərəfi*);
- torpaqdan səmərəli istifadə olunması ilə bağlı tədbirlər sistemini həyata keçirmək (*təsərrüfat tərəfi*).

Yerquruluşu ilə bağlı biliklərin toplanmasına qədim dövrlərdən başlanmışdır. Cənubi İsveçin Estergetland əyalətində arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş qədim məskənlərdə insanların öz təsərrüfatlarını qurarkən yer səthinin xüsusiyyətlərini və torpaqların münbitlik göstəricilərinin müxtəlifliyini nəzərə almaları müəyyən edilmişdir. Bu məskənlər 8-10 nəfərlik xutorlardan (böyük yaşayış məntəqələrindən uzaqda yerləşən balaca kəndlər) ibarət olub. Orada həm əkinçilik, həm də heyvandarlıqla məşğul olurdular. Araşdırmalar burada yaşayan insanların hələ o dövrdə yaşadıkları ərazinin təşkilində yerquruluşu elementlərindən istifadə etdiklərini açıq şəkildə göstərir. Belə ki, onların yaşayış məskənlərinin yerləşdirilməsində müəyyən qaydalar mövcud idi. Onlar yaşayış evləri və tikililəri moren qayalar üzərində, əkin yerlərini “yaxşı sukeçirən” torpaqlarda, otlaq və biçənəklər isə rütubətli gilli və moren daşlı sahələrdə yerləşdirirdilər.

Bizim ölkəmizdə də qədim əkinçiliyin tarixi eramızdan əvvəlki birinci minillikdən başlayır. Q.Cavadovun (1990) tədqiqatları belə bir faktı sübut edir ki, qədim əkinçilərimizə kənd təsərrüfatı sahələrinin (taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və s.) torpağın keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq yerləşdirilməsi qaydası yaxşı məlum idi. Onlar əkinçilikdə bitkinin torpaq tələbini nəzərə almaqla yanaşı, relyefin meyilliyindən və onun güney-quzey cəhətlərindən istifadə etməyi də bacarırdılar.

Bununla belə, Yerquruluşunun yaranmasını şərtləndirən səbəblər – suvarma əkinçiliyinə keçid (irriqasiya sistemlərinin qurulması), torpaq üzərində istifadəçiliyin müxtəlif formalarının yaranması, dövlət vergi sisteminin formalaşması və torpaqların uçota alınmasına olan tələbin ortaya çıxması, ən əsası isə həndəsə və yerölçmə işləri ilə bağlı biliklərin, metod, yanaşma və cihazların yaranması idi. Zaman keçdikcə müxtəlif dövrlərdə yaşamış alim və mühəndislər ölçmə və planalma işlərində daha mükəmməl alətlər, metod və üsullar işlətsələr də torpaqdan istifadədə Yerquruluşunun funksiyası əsasən təsərrüfat və hüquqi məsələlərlə bağlı olmuşdur.

XX əsrdən etibarən Yerquruluşu surf təsərrüfat və hüquqi məsələlərə xidmət edən fəaliyyət sahəsindən elmin bir sahəsinə çevrilməyə başladı. Beləliklə, *yerquruluşu elmi – torpağın xassələrini və onun həm istehsal vasitəsi, həm də torpaq münasibətləri sisteminə məkan bazisi kimi qanunauyğunluqlarını öyrənən elm olub, konkret təbii, iqtisadi, aqrotexniki, meliorativ, sosial və digər şəraitləri nəzərə almaqla torpağın mühafizəsi və ondan səmərəli istifadənin, təbii landşaftla aqrolandşaftların qarşılıqlı münasibətlərində optimal göstəricilərin müəyyən edilməsinin yollarını araşdırır.*

Yerquruluşunun elmi tərifiyə əsaslanaraq torpaqdan istifadə üzrə görülən tədbirlərin strukturunu aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

A. Yerquruluşu sxem və layihələrində torpaqdan istifadənin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər sistemini elmi cəhətdən əsaslandırılması;

B. Torpaqdan səmərəli istifadə, istehsalatın düzgün yerləşdirilməsi üçün ərazinin təşkilinin və iqtisadi şəraitin yaradılmasının elmi cəhətdən əsaslandırılması;

C. Torpaqdan səmərəli istifadənin hüquqi təminatının (istifadənin qaydası, forma və şəraiti) əsaslandırılması;

D. Kənd təsərrüfatı yerlərinin mühafizəsi və məhsuldarlığının artırılması, landşaftlarda ekoloji tarazlığın saxlanması üçün lazımı şəraitin yaradılmasının elmi cəhətdən əsaslandırılması.

Yerquruluşu aşağıdakı elmlərlə sıx əlaqəlidir: *geodeziya; xəritəçilik, topoqrafiya; torpaqşünaslıq; əkinçilik; bitkiçilik; me-liorasiya; iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili, riyazi modelləşdirmə və s.*

Yerquruluşu sosial-iqtisadi elm kimi torpaqla bilavasitə bağlı fəaliyyətlərin obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənir. Müasir yerquruluşu layihələri ərazinin optimal təşkili sistemi olub, istehsalatda xərclərin azaldılmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının kəmiyyətinin artırılmasına, əhəlinin sosial, məişət, istirahət, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, təbii resurlardan istifadəni optimallaşdırmağa və ətraf mühitin mühafizəsinə xidmət edir.

Yerquruluşu materiyanın ən mürəkkəb hərəkət formalarından olan – bazar şəraitində *ictimai münasibətləri* öyrənir və insanlara onun tənzimlənməsi yollarını axtarıb tapmaqda yardım edir.

II FƏSİL

TORPAQ RESURSLARININ BÖLÜNMƏSİ VƏ İSTİFADƏSİ

§ 1. Torpaq resurslarının torpaq kateqoriyaları üzrə bölünməsi

Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondunun ümumi sahəsi 8,641 min hektardır. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq məqsəd təyinatına və hüquqi rejiminə görə Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondu yeddi kateqoriyaya bölünür:

- kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- yaşayış məntəqələrinin (şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələri) torpaqları;
- sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar;
- xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları;
- meşə fondu torpaqları;
- ehtiyat fondu torpaqları.

Torpaqların kateqoriyalara ayrılması və onların bir kateqoriyadan digərinə keçirilməsi müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar. Torpaq istifadəsinin ərazi planlaşdırılmasında kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş torpaq sahələri kənd təsərrüfatı torpaqları sayılır. Bu kateqoriyaya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, habelə kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqat, tədris, tədris təcrübə və sınaq məqsədləri üçün istifadəyə ayrılmış torpaqlar aiddir. Kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyalar) ilə yanaşı, meşə zolaqlarının, təsərrüfatdaxili yolların, kommunikasiyaların, bataqlıqların, sututarların, kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması üçün vacib olan tikili və qurğuların altında olan torpaqlar da kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar kateqoriyasına aid edilmişdir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarda kənd təsərrüfatının səmərəli təşkil edilməsi

üçün vacib olan müvafiq ekoloji və texniki tələblərə uyğun kommunikasiyaların, müvəqqəti tikili və qurğuların quraşdırılmasına qanunvericiliklə yol verilir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqat, tədris, tədris təcrübə və sınaq fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarına torpaq sahələri bir qayda olaraq istifadəyə, bələdiyyə mülkiyyətində olan bu kimi müəssisələrə isə torpaq sahələri bələdiyyələrin kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarından istifadəyə və icarəyə verilir.

Kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) tərkibindəki əkin, çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar dincə qoyulmuş torpaqlar, biçənəklər, örüşlər və otluqlar torpaq qanunvericiliyi əsasında xüsusi olaraq qorunur. Bu torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədilə digər kateqoriyalara keçirilməsinə müstəsna hallarda yol verilir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar Respublikamızda digər kateqoriyalardan olan torpaqlarla müqayisədə daha böyük sahəyə (74,6%) malikdir.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların əsas istifadəçiləri Respublikamızda 90-cı illərin ortalarından etibarən həyata keçirilən torpaq islahatları nəticəsində xüsusi torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmiş fiziki və hüquqi şəxslərdir. Bu kateqoriyadan olan torpaqların 43,7%-i dövlət, 25,4%-i bələdiyyə mülkiyyətində saxlanmışdır. Qanunvericiliyə əsasən dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində saxlanmış kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yalnız istifadəyə və icarəyə verilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 48-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birlik və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üçün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər.

Yaşayış məntəqələrinin (şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələri) torpaqları. Bu kateqoriyadan olan torpaqlara şəhər, qəsəbə və kəndlərin hüdudları daxilindəki torpaqlar aid edilir.

Yaşayış məntəqələrinin hüdudları şəhər, qəsəbə və kənd torpaqlarını digər torpaqlardan ayıran sərhəddir. Yaşayış məntəqələrinin hüdudları vətəndaşların və hüquqi şəxslərin torpaq sahələrinin sərhədləri üzrə müəyyən edilir. Yaşayış məntəqələrinin torpaqlarının tərkibinə aşağıdakılar daxildir: ictimai və fərdi tikinti məsivlərində yerləşən yaşayış, mədəni-məişət, inzibati, ibadət və digər bina, tikili və qurğular altındakı, habelə bunlar üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri; ümumi istifadədə olan torpaqlarda yerləşən meydan, küçə, keçid, sahil, park, xiyaban, bulvar, sututular, çimərlik və əhalinin ictimai tələbatının ödənilməsinə xidmət edən digər obyektlər altındakı torpaq sahələri və s.

Torpaq sahəsinin şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinin hüduduna daxil edilməsi torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarına xitam verilməsinə səbəb olmur. İnzibati-ərazi bölgüsü və yaşayış məntəqələrinin hüdudları Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı ilə müəyyən edilir və dəyişdirilir.

Yaşayış məntəqələrinin torpaqlarının kadastrı aparılarkən, adətən, tədbirlər torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin qeydiyyatı ilə məhdudlaşır. Yalnız tələb edilən hallarda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılır. Yaşayış məntəqələrinin torpaq kadastrının əsas xüsusiyyəti odur ki, torpaq mülkiyyətçilərinə və istifadəçilərinə verilən ərazilər çox kiçik olduğu üçün onların sahələrinin ölçülməsi çox yüksək dəqiqlik tələb edir. Bu ölçü işləri isə yalnız yaşayış məntəqələrinin irimiqyaslı baş planları üzərində aparıla bilər. Yaşayış məntəqələrinin baş planları həmçinin mənzil, sənaye, mədəni-məişət və s. obyektləri tikintisi, əhalinin istirahət yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və abadlaşdırılması üçün şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinin torpaqlarından istifadənin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Baş plan əsasında hazırlanmış planlaşdırma və tikinti layihələri tikinti üçün torpaqlardan istifadəni müəyyən edir.

Respublikamızda bu kateqoriyadan olan torpaqların ümumi sahəsi 64754 ha olub, onun 63,5%-i Abşeron və Aran təbii-iqtisadi rayonlarının payına düşür.

Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar. Sənaye, nəqliyyat, rabitə, ticarət, ictimai-iaşə və digər istehsal və xidmət obyektlərinin, hərbi hissələrin, hərbi təhsil (təlim) müəssisələrinin, müdafiə və təhlükəsizlik orqanları müəssisələri, idarələri və təşkilatlarının yerləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi üçün ayrılan torpaq sahələri bu kateqoriyadan olan torpaqlar sayılır.

Müdafiə və təhlükəsizlik təyinatlı torpaqlar dövlətin müstəsna mülkiyyətində olur və onların istifadəsi üzrə məhdudiyətlər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı obyektlərin istismarına lazımi şərait yaradılması üçün onların ətrafında xüsusi (qoruyucu, sanitariya və s.) hüquqi rejimli mühafizə zonaları yaradılır.

Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqların Respublika üzrə ümumi sahəsi 395618 hektardır. Bu torpaqların 43,1 %-i Abşeron, 22,6%-i Aran, 10,0%-i Gəncə-Qazax təbii-iqtisadi rayonlarının payına düşür.

Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqlarına aşağıdakılar aid edilir:

- təbiəti mühafizə təyinatlı torpaqlar;
- təbii qoruq təyinatlı torpaqlar;
- sağlamlaşdırma təyinatlı torpaqlar;
- istirahət (rekreasiya) təyinatlı torpaqlar;
- tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar.

Təbiəti mühafizə təyinatlı torpaqlara yerüstü su axınlarının və sututarların suqoruyucu zonalarının; kürü tökülməsi üçün mühafizə zolaqlarının; qoruyucu vəzifələri yerinə yetirən meşələrin; otlaqqoruyucu, tarlaqoruyucu, suqoruyucu və eroziyaya qarşı meşə əkmələrinin; təbiəti mühafizə vəzifələrini yerinə yetirən digər torpaq sahələri aiddir.

Təbii qoruq təyinətli torpaqlara qoruqların, yasaqlıqların, təbiət abidələrinin, təbii (milli) dendroloji və zooloji parkların, nəbatat bağlarının torpaqları aiddir.

Sağlamlaşdırma təyinətli torpaqlara xəstəliklərin profilaktikası və müalicə işinin təşkili üçün istifadə edilən, əlverişli təbii müalicə amillərinə məillik olan müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların (çimərliklər, mineral su mənbələri, müalicəvi neft və palçıq yataqları və s.) torpaq sahələri aid edilmişdir.

Əhalinin istirahətinin, turizm, bədən tərbiyəsi və idman fəaliyyətinin təşkili üçün nəzərdə tutulan və istifadə edilən torpaqlar *istirahət (rekreasiya) təyinətli torpaqlar* sayılır. Bu torpaqlara ərazisində istirahət evlərinin, pansionatların, kempinqlərin, turist bazalarının, uşaq turist stansiyalarının, meşə parklarının, şəhərətərafı yaşillıq zonalarının, tədris-məşq, turist çıxışlarının, nişanlanmış yolların, uşaq və idman düşərgələrinin və bu kimi digər obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələri aiddir.

Tarix-mədəniyyət təyinətli torpaqlara tarix-mədəniyyət qoruqlarının, xatirə parklarının, qəbiristanlıqların, məzarların, arxeoloji abidələrin və nadir geoloji törəmələrin torpaqları aid edilmişdir.

Bu kateqoriyadan olan torpaqların Respublika üzrə ümumi sahəsi 193739 hektardır. Bunun 46,2%-i Lənkəran-Astara, 23,8%-i Aran, 17,5%-i Şəki-Zaqatala təbii-iqtisadi rayonlarının payına düşür.

Meşə fondu torpaqları. Meşə bitkiləri ilə örtülü olan, habelə bu bitkilərlə örtülü olmayan, lakin meşə təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan meşə və qeyri-meşə torpaqları meşə fondunun torpaqları hesab edilir. Meşə fondu torpaqları əsasən meşə təsərrüfatının aparılması və genişlənməsi (meşələrin bərpası, meşələrin salınması və s.) məqsədləri üçün istifadə edilir.

Meşələrin bərpası məqsədilə meşə fondu torpaqları icarəyə verilə bilər. Eynilə meşəsi olmayan və meşəsi az olan rayonlarda meşə salmaq, dərə və yarpaqların böyüməsinin qarşısını almaq, qoruyucu meşə zolaqları salmaq, şəhərlərin və sənaye mərkəz-

lərinin ətrafında yaşıllıq zonaları yaratmaq məqsədilə meşə fondu torpaqlarının tərkibinə başqa təyinatlı torpaqlar, ilk növbədə kənd təsərrüfatına yararsız və ya az yararlı yerlərdən torpaqlar verilə bilər.

Sahəsinin böyüklüyünə görə meşə fondu torpaqları digər kateqoriyadan olan torpaqlardan fərqlənir. Onun respublika üzrə ümumi sahəsi 1063480 hektardır. Meşə fondu torpaqlarının 26,2%-i Şəki-Zaqatala, 15,2%-i Lənkəran-Astra, 12,7%-i Dağlıq Qarabağ, 12,0%-i Gəncə-Qazax, 11,9%-i Quba-Xaçmaz, 8,17%-i Kəlbəcər-Laçın, 4,60%-i Aran, 0,89%-i Abşeron, 0,39%-i Naxçıvan təbii-iqtisadi rayonlarının payına düşür.

Su fondu torpaqları. Bu kateqoriyadan olan torpaqlara Azərbaycan Respublikasının daxili sularının və Xəzər dənizinin Azərbaycan respublikasına mənsub olan bölməsinin altında olan torpaqlar; su mühafizəsi zonalarının və sahilboyu zolaqların altında olan torpaqlar, adalar və bataqlıqlar; hidrotexniki qurğuların, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin altında olan torpaqlar daxildir.

Su fondu torpaqları əhalinin içməli suya tələbatını, məişət, sağlamlaşdırma və digər ehtiyaclarını təmin edən qurğuların tikintisi və istismarı üçün, eləcə də su təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər dövlət, bələdiyyə və ictimai ehtiyacların təmin edilməsi üçün istifadə edilir. Su fondu torpaqları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada bələdiyyə mülkiyyətinə, hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsinə və icarəsinə verilə bilər.

Respublikamızda su fondu torpaqlarının ümumi sahəsi 150179 hektardır. Bu torpaqların 72,7%-i Aran və Gəncə-Qazax təbii-iqtisadi rayonunun payına düşür. Bu həmin rayonların ərazisində Mingəçevir, Şəmkir su anbarlarının, suvarma kanallarının (Şirvan, Qarabağ, Muğan və s.), kollektor-drenaj şəbəkələrinin, müxtəlif ölçülü göllərin, gölməçələrin, nohurların və nəhayət, Kür, Araz və digər iri çay arteriyalarının olması ilə əlaqədardır.

Ehtiyat fondu torpaqları. Ehtiyat fondu torpaqları dövlət və bələdiyyə ehtiyat torpaqlarından ibarətdir. Dövlət ehtiyat fondu torpaqlarına bələdiyyələrin, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə, istifadəsinə və icarəsinə verilmiş dövlət torpaqları daxildir. Dövlət ehtiyat fondu torpaqlarına istifadə hüququna xitam verilən, habelə konservasiya nəticəsində təsərrüfat dövriyyəsinə çıxarılmış torpaq sahələri aid edilir. Bələdiyyə ehtiyat fondu torpaqlarına aşağıdakılar daxildir: yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün cəlb olunan torpaqlar; hüquqi və fiziki şəxslərin istifadə və icarə hüququna xitam verilən bələdiyyə torpaqları; ehtiyat məqsədləri daşıyan digər bələdiyyə torpaqları. Ehtiyat fondu torpaqlarının istifadəsinə onların müvafiq kateqoriyaya keçirilməsindən sonra yol verilir.

Bu kateqoriyadan olan torpaqların ümumi sahəsi 323746 hektar olub, onların 32,3%-i Aran, 17,3%-i Abşeron, 11,8%-i Şəki-Zaqatala və digər təbii-iqtisadi rayonların payına düşür.

§ 2. Torpaq resurslarının kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyalar) üzrə səciyyəsi və bölünməsi

Kənd təsərrüfatı yeri (uqodiyası) dedikdə, təbii xüsusiyyətlərində müəyyən fərqli cəhətləri olan və konkret istehsalat məqsədlərindən ötrü sistemli şəkildə istifadə olunan torpaq sahəsi başa düşülür. Müasir təsnifatda əsas kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyaları) kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında bilavasitə istifadə olunan aşağıdakı torpaq sahələri sayılır:

- əkin;
- çoxillik əkmələr;
- dincə qoyulmuş torpaqlar;
- biçənlər;
- örüş.

Əkin. Sistemli şəkildə şumlanan və birillik kənd təsərrüfatı bitkiləri, həmçinin müəyyən müddət ərzində əkin dövriyyəsində çoxillik ot bitkiləri və herik altında istifadə olunan torpaqlar əkinə aid edilir. Çoxillik əkmələr (bağlar, üzümlüklər və s.) arasındakı cərgələrdə sanitariya və digər məqsədlər üçün sederat əkinlər və ya şum altında müvəqqəti istifadə olunan torpaqlar əkin sayılır. Bu əkmələr çoxillik əkmələrin ümumi sahəsinə aid edilir.

Respublikamızda əkinaltı torpaqların ümumi sahəsi 1621854 hektar olub, bu da kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin 35,95%-ni təşkil edir. Bu sahələrin 299590 hektarı və ya 18,47%-i dövlət, 86709 hektarı və ya 5,35%-i bələdiyyə, 1235555 hektarı və ya 76,18%-i xüsusi mülkiyyətdədir. Respublika üzrə əkinlərin 35,99%-i (583670 ha) Aran təbii-iqtisadi rayonunda cəmlənmişdir.

Çoxillik əkmələr. Kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyalar) içərisində çoxillik əkmələrin xüsusi yeri vardır. Çoxillik əkmələrə bağ, üzümlüklər, çay plantasiyaları, giləmeyvəliklər altında olan torpaq sahələri aiddir. Çoxillik əkmələrin ümumi sahəsindən ağac və kol bitkilərindən (tumlu, çəyirdəkli, sitrus, subtropik) ibarət olan bağlar, üzümlüklər, tut bağları (tut ağaclarının əkildiyi sahələr), tingliklər və toxmaçarlar (çoxillik əkin sahələri üçün əkin materialının yetişdirildiyi torpaqlar), çay plantasiyaları ayrıca bəndlə qeyd edilir. Efir yağı verən bitkilər (qızılgül), zəfəran və digər əkinlər yerli xarakterli olub, hesabatlarda "sair çoxillik əkmələr" adı altında verilir.

Ölkə ərazisində çoxillik əkmələrin ümumi sahəsi 161771 hektar təşkil edir. Bu torpaqların 62729 hektarı (38,8%) dövlət, 4582 hektarı (2,83%) bələdiyyə, 944460 hektarı (58,4%) xüsusi mülkiyyətə veriləndir. Çoxillik əkmələrin ümumi sahəsinə görə Dağlıq Qarabağ (28,9% və ya 46692 hektar), Şəki-Zaqatala (25,8% və ya 41839 hektar) və Quba-Xaçmaz (17,4% və ya 28186 hektar) təbii-iqtisadi rayonları ön sırada dururlar.

Çoxillik əkmələrin 39,3%-ni bağlar təşkil edir. Bütün mülkiyyət formaları üzrə bağların 48,2%-i (30308 ha) Şəki-Zaqatala, 38,2%-i (24022 ha) və Quba-Xaçmaz təbii-iqtisadi rayonlarının

payına düşür. Bütövlükdə bu iki təbii-iqtisadi rayonlarda bağların 86,4%-i cəmləşmişdir.

Dincə qoyulmuş torpaqlara - əvvəlcə əkin altında olmuş, amma payızdan başlayaraq bir ildən artıq kənd təsərrüfatı bitkilərinin səpini üçün istifadə edilməyən və herik üçün hazırlanmamış sahələr aiddir.

Respublikamızda dincə qoyulmuş torpaqların ümumi sahəsi 59828 hektar olub, onun 34,6%-i (20695 ha) dövlət, 9,85%-i (5889 ha) bələdiyyə və 55,6%-i (33244 ha) xüsusi mülkiyyətdədir.

Dincə qoyulmuş torpaqların 24,7%-i (14789 ha) Aran, 21,1%-i (12595 ha) Naxçıvan təbii-iqtisadi rayonlarının payına düşür. Qalan təbii-iqtisadi rayonlarda bu kateqoriyadan olan torpaqların sahəsi müxtəlif ölçülərdə dəyişir.

Biçənəklər – ot biçini məqsədi ilə sistemli formada istifadə edilən kənd təsərrüfatı yeridir (uqodiyasıdır). Təbii-tarixi xassələrinə görə asılı olaraq biçənəklər üç qrupa bölünür: çaybasar, quru dərə və bataqlıq .

Çay dərələrində, deltalarda, çayların aşağı axarlarında çayların gursululuq dövründə 10 gündən az olmamaq şərti ilə səth suları altında qalan biçənəklər çaybasar biçənəklər hesab olunur.

“Qur dərə” adı altında ədəbiyyatlara daxil edilmiş biçənəklərə meşə talalarında, meşələrin aşağı və yuxarı sərhədlərində, rütubət meyilli yamaclarda, həmçinin gursululuq dövrünün təsir göstərə bilmədiyi çay yataqlarında biçənək kimi istifadə edilən sahələr aid edilir.

Bataqlıq biçənəklər relyefin çökək sahələrində, çaybasarların rütubətli aşağı terraslarında, həmçinin bataqlıqlar ətrafında rütubətsevər ot bitkilərindən ibarət sahələrdən ibarətdir.

Biçənəklərin yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılmış tədbirlərin həcmindən asılı olaraq biçənəkləri iki – səthi yaxşılaşdırılmış və əsaslı yaxşılaşdırılmış biçənəklər qrupuna bölürlər. Səthi yaxşılaşdırılmış biçənəklər biçin məşinlarından istifadəni mümkünləşdirmək məqsədilə biçənəklərdə hansısa fiziki maneələrin

(iri daş parçaları, çökəkliklər və s.) götürülməsi istiqamətində meliorativ tədbirlər aparılmaqla yaranır. Əsaslı yaxşılaşdırılmış biçənlərin yaradılması sahənin təmizlənməsi, bəzən şumlanması və məhsuldar yem bitkilərinin səpilməsi kimi tədbirlər kompleksindən ibarətdir.

Respublikamızda biçənlərin ümumi sahəsi 106267 hektar olub, onun 26,9%-i dövlət (28619 ha), 2,7%-i bələdiyyə (2887 ha), 70,45-i (74762 ha) xüsusi mülkiyyətdədir. Respublika üzrə biçənlərin 85,6%-i dörd təbii-iqtisadi rayonun ərazisində cəmləşmişdir: Gəncə-Qazax – 31,7%, Lənkəran-Astara – 14,2%, Quba-Xaçmaz – 27,4%. Ümumi respublika üzrə biçənlərin cəmi 1,89%-i Aran təbii-iqtisadi rayonunun ərazisindədir.

Örüşlər – ot biçiminə yararsız olub, əsas istifadəsi heyvanların otarılması üçün olan kənd təsərrüfatı yerləridir (uqodiyasıdır).

“Örüş” anlayışı özündə yay və qış otlalarını və yaşayış məntəqələri ətrafında otarma sahələrini (əhalinin mal-qarasının otarılması) birləşdirir. Bütövlükdə bu kateqoriyadan olan torpaqların ümumi sahəsi 2543914 hektar olub, onun 60,2% -i (1530452 ha) dövlət, 39,85-i (1011838 ha) bələdiyyə, cəmi 0,07%-i (1624 ha) xüsusi mülkiyyətdədir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət torpaq fonduna aid olan yay və qış otlaları, mal-qara düşərgələri və köç yolları dövlətin müstəsna mülkiyyətinə aid edilmişdir. Lakin örüş sahələri və biçənlər yerli icra hakimiyyəti orqanlarının idarəçiliyində və ya bələdiyyələrin mülkiyyətindədir. Onlar mülkiyyətində və istifadəsində mal-qara və davarlar olan fiziki və hüquqi şəxslərin haqqı ödənilməklə istifadəsinə və icarəsinə verilir. Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının idarəçiliyində və ya bələdiyyələrin mülkiyyətində olan kəndyanı örüş sahələri əhalinin mal-qarası üçün ümumi istifadəyə ayrılır. Ümumi istifadədə olan örüş sahələri əhalinin istifadəsinə, ehtiyat fondu torpaqlarında qalan örüş sahələri və biçənlər isə hüquqi və fiziki şəxslərin icarəsinə verilir.

§ 3. Torpaq resurslarının mülkiyyət formaları üzrə bölünməsi

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda yeni siyasi, sosial və iqtisadi münasibətlərin yaranması ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafına yeni istiqamət verdi. Belə ki, “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa (16 iyul 1996-cı il) uyğun olaraq ölkədə torpaq islahatının həyata keçirilməsi ilə yeni torpaq-istehsal münasibətlərinin formalaşmasına təkan verildi. Nəticədə respublikanın vahid torpaq fondunu təşkil edən 8641506 hektar torpaq sahəsində üç növ mülkiyyət – dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət növü yarandı. Beləliklə, ölkənin vahid torpaq fondunun 4919138 hektarı (57%) dövlət mülkiyyətində saxlandı. Bələdiyyə mülkiyyətinə torpaq fondunun 2051378 hektarı (23,7%) verildi. Xüsusi mülkiyyətə isə vahid torpaq fondunun 1670990 hektarı əvəzsiz olaraq (19,3%) verildi.

Dövlət mülkiyyətindəki torpaqlar. Dövlət mülkiyyətinə dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlət obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlar, yay və qış otlaqlarının, mal-qara düşərgələrinin və köç yollarının torpaqları, meşə fondu torpaqları, su fondu torpaqlarının, respublikanın daxili sularının və Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin altında olan torpaqlar və eləcə də su mühafizə zonalarını və sahilboyu zolaqların altında olan torpaqlar, adalar, bataqlıq və digər şərti yararsız sahələr daxildir. Bunlardan əlavə təbiəti mühafizə, təbii qoruq, sağlamlıq, istirahət, tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar, habelə üzərində təsərrüfat fəaliyyəti qadağan edilmiş qanunla qorunan ərazilərin torpaqları da dövlət mülkiyyəti torpaqlarına aiddir. Dövlət elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, onların təcrübə bazalarının, maşın-sınaq stansiyalarının, dövlət sort-sınaq xidmətinin, toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatının torpaqları, eləcə də dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarının daimi istifadəsində olan torpaqlar və dövlət ehtiyat fondu torpaqları da dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqlara aid edilir.

Dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqların yalnız 39,7%-i və ya 1 milyon 953 698 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir. Qalan sahələrin 1034906 hektarı və ya 21,0%-i meşə fondu və 1930534 hektarı və ya 39,3%-i sair torpaqlar qrupuna aiddir. Hazırda ölkədə mövcud olan ümumi əkin və dinc torpaqların 317,7 min hektarı (16,3%), çoxillik əkmələr tutduğu torpaq sahələrinin isə 62,51 min hektarı (3,2%-i) dövlət mülkiyyətinə məxsus torpaqlardan ibarətdir. Kənd təsərrüfatına yararlı həyətyanı torpaqların az bir hissəsi, yəni 10,3 min hektarı (0,5%) dövlət torpaqlarına aiddir. Biçənək torpaqlarının isə 29,0 min hektarı (1,5%) dövlət mülkiyyətinə məxsusdur. Dövlət fondu torpaqlarının əsasını təşkil edən qış və yay otlqları ilə birlikdə 1534088 hektar olmaqla, ölkənin ümumi ölüş və otlaq torpaqlarının 59,6%-ni əhatə edir. Ayrılıqda qış otlaq torpaqlarının sahəsi 1256795 hektar (48,8%) təşkil edir. Yay otlqları dövlət mülkiyyətinin yararlı ölüş və otlaq torpaqlarının 277293 hektarına (5,8%) bərabərdir.

Respublika üzrə ümumi suvarılan torpaqların 13,8%-i (197,3 min ha) dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır ki, bunun da 65,5%-i (127,3 min ha) əkin və dinc torpaqların payına düşür. Çoxillik əkmələrin torpaqları suvarılan sahələrin 23,4%-ni əhatə edir. Dövlət mülkiyyətində saxlanılan qış otlığı torpaqlarının az bir hissəsi, yəni 14,2 min hektarı (7,3%-i) suvarılır.

Bələdiyyə mülkiyyətindəki torpaqlar. Respublikamızın vahid torpaq fondunun 2051378 hektarı və ya 23,7%-i bələdiyyə mülkiyyətinə verilmişdir. Bələdiyyə mülkiyyətinə verilən torpaqlara, torpaq islahatı zamanı dövlət mülkiyyətində saxlanılan və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqları çıxmaqla qalan bütün torpaqlar aiddir. Yəni ümumi istifadə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar və ehtiyat fondu torpaqları bələdiyyə mülkiyyətinə aid olan torpaqlardır.

Bələdiyyə mülkiyyətinin ümumi istifadədə olan torpaqlarına şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin – küçələrin, meydanların, yerli əhəmiyyətli və təsərrüfatdaxili yolların, parkların, meşə parkların, sututarların, stadionların, idman mey-

dançalarının altındakı torpaqlar, habelə torpaqqouyucu meşə zolaqlarının, yerli əhəmiyyətli su təsərrüfatı obyektlərinin, hidro- texniki qurğuların, ümumi istifadədə olan digər yerli əhəmiyyətli obyekt və qurğuların yerləşdiyi torpaqlar və əhalinin mal-qarası üçün istifadə olunan örüş sahələrinin torpaqları aiddir.

Bundan başqa, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan bələdiyyə torpaqlarına müvafiq inzibati ərazidə torpaq islahatı aparılanadək səlahiyyətli orqanlar tərəfindən onların daimi və ya uzun müddətli istifadəsinə ayrılmış torpaqlarda aiddir.

Bələdiyyə ehtiyat fondu torpaqlarına işə yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün ayrılan torpaqlar, hüquqi və fiziki şəxslərin istifadə və icarə hüququna xitam verilən bələdiyyə torpaqları, ehtiyat məqsədləri daşıyan digər bələdiyyə torpaqları aiddir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların 94,3 min hektarı və ya 8,2%-i əkin və dincə qoyulmuş torpaqlardan ibarətdir. Çoxillik əkmələrin altında 5,0 min hektarı və ya yararlı torpaq ehtiyatlarının 0,4%-i istifadə olunur. Bıçənək torpaqları 3,3 min ha olmaqla 0,3%-ə çatır. Kənd təsərrüfatına yararlı həyətəni sahələri 12,4 min ha və ya 1,1% təşkil edir. Xüsusi çəkisinə görə kəndyanı örüş sahələri bələdiyyə torpaq ehtiyatlarının yarısından çox hissəsinə, yəni 90,0%-nə və ya 1039516 ha-na bərabərdir. Bu işə respublikanın ümumi örüş və otlaq sahələrinin 40,4%-nə bərabərdir.

Bələdiyyə mülkiyyətindəki torpaqların 2,9 min hektarı (0,1%) meşə fondu, 894,0 min hektarı (43,6%) az yararlı və şərti yararsız torpaq sahələrindən ibarətdir.

Respublikada dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar bütünlüklə kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edildiyindən demək olar ki, bölgələrdə yararlı torpaq ehtiyatları tükənmişdir. Odur ki, bölgələrdə kənd təsərrüfatı sahələrinin genişləndirilməsi, yalnız az yararlı və şərti yararsız torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması və həmin torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi yolu ilə mümkündür. Hal-hazırda bələdiyyələrin az yararlı və şərti yararsız torpaqlarının müəyyən güzəştlərlə Azərbaycan Respublikasının vətən-

daşlarına satılması qanunlaşdırılmışdır. Dövlət mülkiyyətində olduğu kimi bələdiyyə mülkiyyətinə verilmiş torpaqların da bölgələr üzrə paylanması ərazilərin torpaq ehtiyatlarının miqdarı ilə müəyyən edilir. Hal-hazırda respublika üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq ehtiyatlarının 24,3%-i (115,5 min ha) bələdiyyə mülkiyyətində istifadə olunur.

Xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlar. Azərbaycan Respublikasının “Torpaq islahatı haqqında” Qnuna uyğun olaraq xüsusi mülkiyyətə, vətəndaşların qanuni istifadəsindəki fərdi yaşayış evlərinin, həyatyanı sahələrin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının idarəçiliyindəki bağların altında olan torpaqlar və habelə keçmiş sovxoz və kolxozların torpaqları verilmişdir.

Beləliklə, respublikamızda “Torpaq islahatı haqqında” qanunun (1996) praktiki reallaşması nəticəsində 57 rayonun 1979 təsərrüfatında məskunlaşan (Naxçıvan MR ilə birlikdə) 3 milyon 471 min 741 subyektli birləşdirən 881201 ailənin mülkiyyətinə 1442476 hektar və ya vahid torpaq fondunun kənd təsərrüfatına yararlı torpaq ehtiyatlarının 30,34%-i verilmişdir. Nəticədə, torpaq payı almış ailələrin 96,5%-i mülkiyyət hüququna dair Dövlət aktları ilə təmin edilmişdir. Torpaq islahatının birinci mərhələsinin başa çatması nəticəsində ümumi ölkə əhalisinin 36,2%-ə qədəri torpaq üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmişdir.

Xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 1665658 hektarı torpaq mülkiyyətçilərinin əlində cəmləşmişdir. Xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaq sahələri ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının 35%-ni təşkil edir. Çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar isə 5,8%-dir (95,700 ha). Biçənək və kənd təsərrüfatına yararlı həyatyanı torpaqların əhatə etdiyi sahələrin cəmi 4,8-12,1% (78,200-198,800 ha) arasında dəyişilir. Suvarılan torpaqların 79,7%-i (1133676 ha) xüsusi mülkiyyətçilərin istifadəsindədir. Bunun 82,6%-i (936,100 ha) suvarılan əkin torpaqlarının payına düşür. Suvarılan həyatyanı torpaq sahələrinin 11,0%-i (124,800 ha) müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi adı altında istifadə olunur.

III FƏSİL

YERQURULUŞUNDA TORPAĞIN NƏZƏRƏ ALINAN ƏSAS XASSƏLƏRİ

§ 4. Yerquruluşunda təbii şəraitin və torpağın təbii xassələrinin nəzərə alınması

Yerquruluşu işləri həyata keçirilərkən ətraf mühitin bir sıra xüsusiyyətlərinin, iqlim, relyef, bitki örtüyü, heyvanat aləmi, hidroqrafiya, hidrogeologiya və s. nəzərə alınması və öyrənilməsi vacibdir.

Məlum olduğu kimi, havanın temperaturu bitki örtüyünün növ tərkibinə, sıxlığına, yer səthində paylanması qanunauyğunluqlarına birbaşa təsir göstərir. Yerquruluşu işlərində temperatur rejiminin nəzərə alınan göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- orta illik temperatur, isti və soyuq dövrün orta aylıq temperaturu, maksimal və minimal temperaturlar;
- şaxtalı günlərin sayı;
- müsbət temperaturlu və 10^0 -dən yuxarı temperaturlu günlərin sayı;
- müsbət temperaturların cəmi;
- torpaq, su və havanın temperaturu və onların ayrı-ayrı dövrlər üzrə nisbəti;
- torpağın donma dərinliyi.

Yerquruluşu işlərinin planlaşdırılmasına əraziyə düşən yağıntılardan miqdarı da öz təsirini göstərir. Belə ki, yağıntılar torpaqda yetişən bitkilərin tipini, eroziya proseslərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Yağıntılar aşağıdakı göstəricilər əsasında səciyyələnilirlər:

- illik, orta aylıq, orta dekada, isti və soyuq dövrdə düşən yağıntılardan miqdarı;
- qar örtüyünün qalınlığı;
- leysanlı günlərin miqdarı və müddəti;

- Yağış sularının kimyəvi tərkibi;
- Yağıntısız günlərin sayı.

Təbii amil kimi küləyin yerqurluşu işlərində mənfi rolu böyükdür. Külək rejimi havanın quraqlığını, eroziyanın növünü (külək eroziyası), qar örtüyünün qalınlığını müəyyən edir. Külək rejimi aşağıdakılarla səciyyələnir:

- ayrı-ayrı dövrlərdə hava kütlələrinin istiqaməti və davamiyyəti;
- küləyin sürəti;
- quru küləkli günlərin sayı;
- 5,5-10, 10-20, 20-30 və 30 m/san sürətində küləkli günlərin sayı və istiqaməti;
- İlin ayrı-ayrı dövrlərində küləksiz (1-2 m/san) günlərin sayı.

Təbiətdə istiliyin əsas mənbəyi Günəşdir. Günəş insolyasiyasının həcmi bitki örtüyünün xarakterinə və ərazinin rekreasiya şəraitinə təsir göstərir. Bu amilin göstəriciləri aşağıdakılardır:

- Günəşli günlərin sayı;
- Günəş insolyasiyasının intensivliyi;
- Atmosferin tozluluğu;
- Buludsuz (günəşli) günlərin sayı.

İqlimin global təzahürü ilə yanaşı onun yerli xüsusiyyəti – mikroiklimin də torpaq, bitki və heyvanat aləminin formalaşmasında rolu böyükdür. Mikroiklim özünü ayrıca götürülmüş kiçik sahənin temperatur, külək və nəmlik rejimində göstərir. İqlimdən fərqli olaraq mikroiklimin formalaşmasında insan fəaliyyətinin də rolu vardır. Bura meşə zolağının salınması, sututarların və mühafizə qurğularının inşa edilməsi və s. daxildir.

Atmosfer ərazidə gedən geomorfoloji proseslərə və relyefin formalaşmasına, həmçinin torpaq vasitəsilə maddə və enerji mübadiləsinə də təsir göstərir.

Təbii şərait yerin səthinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yer səthinin xüsusiyyətləri həm geoloji proseslər və atmosferlə qarşılıqla əlaqə nəticəsində, həm də canlı varlıqların, son bir neçə

min il ərzində isə insanın fəaliyyəti nəticəsində daim dəyişikliyə məruz qalır. Yer səthinin bu xüsusiyyətləri yerquruluşu işlərində nəzərə alınır.

Yer səthinin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: ərazi, relyef, torpaq, bitki və heyvanat aləmi, səth və yeraltı sular. Ərazi və relyef insan fəaliyyətinin həyata keçirdiyi məkanı səciyyələndirir. Yerquruluşu işləri zamanı yer səthi və ondan 50-100 m-lik hündürlük nəzərə alınır. **Ərazi** – yer səthinin müstəvisidir. O, aşağıdakı göstəricilərlə səciyyələnir: *sahə* (ərazinin ayrı-ayrı hissələrinin ölçüləri) və ərazinin bir yerindən digər yerinə kimi olan *məsafə*. Sahə hektar, ar, kvadrat kilometr və metrle ölçülür. Yerquruluşu işlərində sahənin aşağıdakı anlayışlarından istifadə edilir:

- respublikanın, inzibati rayonun, inzibati-ərazi vahidliyinin, torpaq istifadəçisinin (mülkiyyətçinin, istifadəçinin, icarəçinin), kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) ümumi, ayrıca görülmüş kənd təsərrüfatının yerinin (əkin, örüş, biçənək və s.), konturun, əkin dövriyyəsinə daxil olan tarlanın, işçi torpaq yerinin sahəsi;

- ərazi vahidinə (1 km²-ə sahəyə və ya 1 dm² plan materiala) düşən konturların sayı;

- konturların orta maksimal və minimal ölçüləri;

- ərazinin təbii hüdudlar (çay, göl, dağ, yarıqan) və süni maneələr (xətti qurğular – yollar, kanallar, neft-qaz kəmərləri və s.) vasitəsilə parçalanması;

- sahənin forması;

- sahənin yığcamlığı;

- fəaliyyətin torpaq yeri tutumu (müəyyən miqdarda məhsul istehsalından və ya xidmət işlərindən ötrü tələb olunan və ya istifadə olunan sahə).

Məsafə yer səthində bir yerin digər yerdən uzaqlığını göstərir. O, kilometr, metr, santimetr, millimetrlərlə ifadə olunur. Məsafənin aşağıdakı ifadələri vardır:

a. *Riyazi məsafə*. O, xəritə üzərində və yerdə geodeziya cihazları vasitəsilə ölçülür. O, məkan və ya ərazinin iki nöqtəsi arasında ən qısa məsafədir. Verilmiş məsafəni obyektlərin məkandakı vəziyyəti nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək lazımdır.

b. *Real məsafə*. O, məkan və ya ərazinin iki nöqtəsi arasında nəqliyyat magistrallarının (yollar, çaylar) ayrılığını, həmçinin yerin meyilliyini nəzərə almaqla real məsafəni göstərir.

c. *Şərti məsafə*. O, hərəkət zamanı yol örtüyünün keyfiyyətini, sürəti məhdudlaşdıran amilləri nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Yerquruluşunda məsafə müxtəlif təsərrüfat və inzibati təyinatlı yaşayış məntəqələri, yaşayış məntəqələri ilə ayrı-ayrı sahələr və tikililər arasında, ayrı-ayrı sahələr və sahələr daxilində onun ayrı-ayrı hissələri arasında ölçülür. Bunlardan başqa, yerquruluşunda məsafə vaxt sərfini, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin amortiziyasını, yanacaq-yağ məsarifinin həcmi müəyyən edir.

Relyef ərazinin ayrı-ayrı nöqtələrinin Yer səthinin **geoidinə olan** münasibətdə vəziyyətini əks etdirir. O, aşağıdakı göstəricilərlə səciyyələnir:

- Meylik və onun təzahür etdiyi ərazinin sahəsi (orta, maksimal);

- Yamacların forması;
- Yamacların uzunluğu;
- Yamacların baxarlığı;
- Yerli eroziya bazisinin dərinliyi;
- Dəniz səviyyəsindən mütləq yüksəklik.

Relyef eroziya proseslərinə, torpağın nəmliyinə, günəş insolyasiyasının həcminə və intensivliyinə, işıqlı günün uzunluğuna, həmçinin torpaqəmələgəlməyə, bitki örtüyünün formalaşmasına təsir göstərir. Relyefin yüklərin daşınma xərclərinə də təsiri vardır.

Torpaq örtüyünün əsas xassəsi münbitlikdir. Münbitlik torpağın bitkini normal yaşaması və məhsul yetirməsindən ötrü qida elementləri və su, onun kök sistemini hava və istiliklə təmin etmək qabiliyyətindədir. Torpaq təbii kompleksin bioloji

inkişafının məhsuludur. Torpaq aşağıdakı göstəricilərlə səciyələnilir:

- genetik tipi;
- şorlaşma, ağır metallar və pestisidlərlə çirklənmə;
- bataqlaşma;
- eroziya;
- kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsi üçün yararlılıq;
- yekcinslik (texnoloji, ekoloji)

Torpaq torpaqəmələgətirən amillərin - iqlim, relyef, canlı orqanizmlər, torpaqəmələgətirən süxurlar və zamanın təsiri altında formalaşır. Torpaq örtüyü kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasını, istehsalın həcmi və xərcləri müəyyən edir.

Bitki örtüyü – təbii biosenozların tərkibini formalaşdırır. Təbii əlamətlərinə görə bitki örtüyü ağac (meşə) və ot bitkilərinə bölünür. Ərazinin bitki örtüyü yerli faunanı (heyvanları) yemlə, insanın istehsal və rekreasiya fəaliyyətini xammalla təmin edir; torpaqları eroziyadan mühafizə edir, insan üçün gözəl və rahat landşaft yaradır.

Heyvanat aləmi ərazinin rekreasiya və təbiəti mühafizə - qoruq (nadir, nəslə kəsilməkdə olan heyvanlarının qorunması) imkanlarını müəyyən edir. Bura daxildir:

- heyvan növləri (o cümlədən nadir və nəslə kəsilməkdə olanlar);
- heyvanların yayılma arealı və sayı;
- ovçuluq fəaliyyəti və rekreasiya əhəmiyyəti;
- təhlükəli və ziyanlı heyvanlar və həşəratlar.

Heyvanat aləminin formalaşmasında əsas amil kimi iqlim, bitki və torpaq örtüyü, hidroqrafiya və digər amillər çıxış edir.

Hidroqrafiya və hidrogeologiya - ərazinin təbii xassələrindən olub, səth və yeraltı suların vəziyyətini əks etdirir. Ərazinin hidroqrafiyası və hidrogeologiyası relyeflə sıx əlaqədardır. Su resursları insanın fizioloji və məişət ehtiyacları, istehsalat və rekreasiya fəaliyyəti üçün zəruridir. O, aşağıdakı göstəricilərlə səciyələnilir: